

“TÜRKSÜZ ERMENİSTAN” İDEOLOJİSİNİN SONUÇLARI: ERMENİSTAN’IN TEK ULUSLU ve MONOETNİK DEVLETE DÖNÜŞTÜRÜLME SÜREÇLERİ

Gaffar ÇAKMAKLI MEHDİYEV¹

Özet

1813-1828 yıllarında Rusya ile İran arasında yapılan iki savaşın (1804-1813, 1826-1828) sonucunda imzalanan Gülistan (12 Ekim 1813) ve Türkmençay (10 Şubat 1828) Anlaşmaları, Azerbaycan halkının tarihinde trajik rol oynamış ve Azerbaycan’ın parçalanmasına yol açmıştır. Bu anlaşmalar sonucunda Azerbaycan’ın kuzeyi Rusya, güneyi ise İran’ın yönetimine geçmiştir. Türkmençay Anlaşması’nın 15. Maddesi gereğince de İran’da yaşayan Ermeniler’in Erivan, Karabağ ve Nahçıvan’a toplu şekilde göç ettirilmesine başlanmıştır. Söz konusu uygulama sonucunda bu arazilerde tarihsel olarak yerleşik olan Azerbaycan Türkleri kendi yurtlarından mahrum edilmiştir.

Türkmençay Anlaşması’ndan hemen sonra İmparator I. Nikolay 1828’in 21 Mart’ında Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları’nın arazisinde bir “*Ermeni eyaleti*” kurulmasına ilişkin emir imzalamıştır. Bu emre göre o zaman 7 bin 331 Azerbaycan Türkü’nün ve 2 bin 369 Ermeni’nin yaşadığı Erivan şehri de “*Ermeni eyaleti*” bünyesine dâhil edilmiştir. Osmanlı ile yapılan savaşların (1828-1829, 1877-1878) sonucunda, 1829-1830 yılları arasında Güney Kafkasya’ya (*Nahçıvan, Karabağ, Erivan*) 40 bin İran, 84 bin 600 Osmanlı Ermenisi yerleştirilmiştir. Tüm bunlara rağmen 19. yüzyılın sonunda Erivan Eyaleti (*gubernatorluk-Rusça*) Azerbaycan Türklerinin sayısına göre Bakü ve Yelizavetopol (Gence) eyaletlerinden sonra Kafkasya’da üçüncü yeri tutmaktadır.

Azerbaycan tarihinde yaşanmış en büyük facialar 1905-1907 ve 1915-1920’lerde de devam etmiş ve 1920’li yıllardan başlayarak 30 yıla yakın süren represyon (*sürgün, baskı*) olmuştur. Öyle ki bu yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında insan haklarına aykırı kanunlar uyarınca totaliter devlet rejiminin işlediği despotluk ve şiddet sonucunda yüz binlerce masum insan, genellikle ulusal kendini tanıma ve milli devlet inancına, siyasi rejimin diktatörlüğüne değil, milli duygu ile düşündüğü için represyonlara maruz kalmıştır. Azeriler’in Ermenistan’dan (Batı Azerbaycan’dan) göç ettirilmesi henüz 18. yüzyılda başlanmış ve üç aşamada yapılmıştır:

- Birinci aşama 1905-1920 yılları;
- İkinci aşama 1948-1953 yılları;
- Üçüncü aşama 1988-1992 yılları.

Bu süreçler zarfında Ermeniler Batı Azerbaycan’da yaşayan Azerbaycanlılar’ın yüzlerce yerleşim noktasını yerle bir ederek, 30 bine yakın evi yıkmışlar ve ihtiyar, çocuk ve kadınların da aralarında bulunduğu 140 bin kişiyi vahşice öldürmüşler, 750 binden fazla Azerbaycanlı’yı da Ermenistan’dan (Batı Azerbaycan’dan) göç ettirmişlerdir. 1988 yılında ise 220 binden fazla Azerbaycanlı, Ermeni vahşetine tahammül edemediğinden doğup büyüdükleri kendi ana topraklarını terk etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Azerbaycan Türkleri, Erivan Hanlığı, “Türksüz Ermenistan”, Kafkasya.

---

1 Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Azerbaycan Ermeni Araştırmaları Merkezi Başkanı, e-mail. qafar56@gmail.com.

The Consequences of the Ideology of Armenia without Turks: The Processes of Armenia's Conversion into the Single National and Monoethnic State

Abstract

Gulistan (October 12, 1813) and Turkmenchay (February 10, 1828) Agreements which signed as a result of two wars made between Iran with Russia in 1813-1828 years, have played a tragic role in the history of the Azerbaijani people and caused the disintegration of Azerbaijan. The north of the Azerbaijan was ceded to the management of Russia and its south was ceded to the management of Iran. Iran started to make living Armenians emigrate collectively to Yerevan, Karabakh and Nakhichevan in accordance with 15th proviso of the Treaty of Turkmenchay Azerbaijani Turks who historically settled in this land was deprived of their own homeland as a result of the application at issue.

Emperor Nicholas I signed a decree concerning being established of an "Armenian province" in the lands of the khanates of Yerevan and shortly after the Treaty of Turkmenchay on 21 March 1828. According to this decree, the city of Yerevan where 7331 Azerbaijani Turks and 2369 Armenians lived at that time was included in "Armenian province". 40000 Iranian Armenians and 84600 Ottoman Armenians were domiciled in the Southern Caucasus (Nakhchivan, Karabakh, Yerevan) in the years between 1829-1830 as a result of the wars made with Ottoman (1828-1829, 1877-1878). Despite all this, Yerevan State (gubernatorluk-Russian) held third place after Baku and Yelizavetopol (Ganja) states considering the number of Azerbaijani Turks at the end of the 19th century.

The biggest disasters experienced in the history of Azerbaijan continued in 1905-1907 and 1915-1920s, too and the repression (deportation, oppression) that started in 1920s, lasted nearly 30 years happened. So much so that, hundreds of thousands of innocent people were exposed to repressions, usually national self-recognition and national government belief, not the dictatorship of the political regime, for thinking with a national feeling as a result of the fact that totalitarian regimes committed despotism and violence in accordance with the laws against the human rights in the territory of Republic of Azerbaijan in those years. Making Azerbaijanis emigrate from Armenia (from the West Azerbaijan) started in the 18th century and was built in three stages:

- The first stage in the years between 1905-1920;
- The second stage in the years between 1948-1953;
- The third stage in the years between 1988-1992 .

During this time Armenians razed hundreds of settlements of Azerbaijanis living in Western Azerbaijan, they demolished nearly 30000 houses and brutally killed 140000 people consisting of old people, children and women, made more than 750000 Azerbaijanis emigrate from Armenia (from the West Azerbaijan). More than 220000 Azerbaijanis left their native lands where they were born and grew because they couldn't put up with the savagery of Armenians in 1988.

Keywords: Armenia, Azerbaijani Turks, the Erivan Khanate, "The Armenia without Turks", The Caucasus.

Giriş

Bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Türkleri’nin 1724–1828 yılları arasında sayı çoğunluğunu oluşturduğu ve her zaman egemen oldukları Erivan Hanlığı arazilerinde kurulmuştur. 1828 yılında Erivan Hanlık arazileri Rusya’nın terkiğine dâhil edilenden sonra burada bir vilayet oluşturulmuş ve buraya İran ve Osmanlı topraklarından Ermeni aileleri göç ettirilmeye başlanmıştır. Bir yıl sonra bu vilayetin adı “*Ermeni eyaleti*” olarak değiştirilmiştir.

1828 yılında Rusya-İran arasında imzalanan “Türkmençay” Anlaşması’ndan sonra İran’dan Erivan’a, Karabağ’a ve Nahçıvan’a Ermeniler’in göçü hızlanmıştır. 1829 yılındaki Edirne Anlaşması’ndan sonra ise Osmanlı topraklarındaki Ermeniler, Karabağ ve Erivan Hanlığı’nın topraklarına göç ettirilerek buraya yerleştirilmeye başladılar. Yalnız bu anlaşmaya göre 84 bin Ermeni Karabağ ve diğer çevre topraklara yerleştirildi. 1978 yılında Ermeniler, İran’ın Marağa Bölgesi’nden Dağlık Karabağ’ın Akdere (Mardakert) ilçesine (rayonuna) göç etmelerinin 150. yılını Marağa Köyü’nde törenle kutlamışlar ve bu tarihin şerefine orada bir anıt da dikmişlerdir. Üzerinde “*Marağa-150*” ibaresi basılmış olan bu taç anıtta kanıtlamaktadır ki, Ermeniler’in Erivan ve Karabağ topraklarına yerleşme tarihi bundan 150 yıl öncesidir. Ermeniler 1988 yılında bu anıtın üzerindeki “*Marağa-150*” ibaresini (lehlerine olmadığını anlayarak) yok etmişlerdir. Bugün Erivan hanlığının eski arazilerinde buranın kadim ve eski sakinlerinin yaşamaması, bir ırkçı ideolojinin sonucu olarak kabul edilmelidir. Bu ideoloji anti-Türk bakış açısından şekillenen düşmanlık ideolojisidir.

Milliyetçi İdeolojiden Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Doğru

Çağdaş Ermeni devlet ideolojisinin oluşmasında Ermeni milliyetçi akımlarının hepsinin katkısı olmuştur. Farklı zamanlarda ve farklı şartlarda ortaya çıkmaları hariç bu ideoloji bir merkeze tabi olmuştur. Bu merkez Ermeni Kilisesi’dir. Ermeni milliyetçiliğinin teorisyeni olarak kabul edilen Grigori Artsruni, kitaplarında Türkleri, Kürtleri ve Müslümanları aşağılamış ve Tiflis’te yayınladığı “*Mşak*” adlı gazetede Osmanlı yönetimindeki Ermenileri, Türklere karşı isyana kışkırtmıştır.

Artsruni, Ermeniler ve diğer halkların, Müslüman yönetiminden bağımsızlaşmaları gerektiğini, bunu da Avrupalıların yardımıyla yapmaları gerektiğini savunmuştur. Diğer Ermeni ideologlar da aynı şey istemişlerdir.

Mesela, Andranik, Dro, Njde ve Stepan Şaumyan da Ermeni halkına bağımsızlık istemiştir. Ama nasıl? Kimlerin faciası hesabına? Kimlerin topraklarının hesabına? Ermeniler zapt ettikleri yerde burada yaşayan ahaliyi öldürmekle, onları oradan kovmakla yetinmemişlerdir. İster Anadolu olsun, isterse de Kafkasya'da yaşayan ahalinin izlerini tamamen silmeye çalışmışlar ve silmeye de devam etmektedirler.

Bugün Ermenistan'da, artık Türk izi kalmamıştır denilebilir. Bu anlamda Ermeni milliyetçiliğinin kuramcısının işbirlikçi yaklaşımının izleri, günümüze kadar ulaşmaktadır. Nasıl oldu da bu arazilerden Türkler kovulmuş ve Türk izleri yok edilmiştir? Bir anlık tarihe başvurup, 1590 ve 1728 yıllına ait Osmanlı kayıtlarında Revan Eyaleti'nin (*Bugün Ermenistan olarak adlandırılan ülke*) demografik yapısına bakıldığında, Türk nüfusun büyük bir çoğunluk oluşturduğu görülmektedir. Bölgenin yer adlarına (*toponim*) bakıldığında bile yerleşim birimlerinin çoğunun Türkçe olduğu görülmektedir. Bu durum bütün Ermenistan için geçerlidir. Aynı durum, İğdır ve civarı (Sürmeli Kazası) için de geçerlidir. Bölgedeki yer isimlerinin Türkçe menşeli olması gerçeği, Ermeni tarihçisi Zaven Gorgodyan'ın, 1932 yılında Erivan'da Ermenice basılmış "*1831-1931 Yılları Arasında Sovyet Ermenistan'ın Ahalisi*" adlı kitabında Ermenistan'da kayıtlı 2310 yerleşim yerinden 2000'nin adının Türk menşeli olduğu şeklinde kaydedilmiştir (Gorgodyan, 1932).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti herhangi bir bölgeyi ele geçirdiğinde, o bölgedeki arazi ve vergi verecek nüfusu kayıt altına almıştır. Revan ve civarı da ele geçirildiğinde hemen arazi ve vergi verecek nüfus kayıt altına alınmıştır. Osmanlı, Müslim ve gayrimüslim unsurlardan farklı vergiler aldığından, alınan vergiler aynı dine mensup olup olmamakla bağlantılıdır. Ermenilerin, İslam inancında olmaması sebebiyle, Cizye adı ile bilinen verginin onlardan ayrıca tahsil edildiği göz önüne alındığında, Osmanlı Tahrir defterlerindeki kayıtların gerçeğe çok yakın olduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyıldan itibaren Ruslar, Kafkasya'ya doğru istila hareketine başlamışlardır. 1826 yılında Kuzey Azerbaycan'da ortaya çıkan genel bir ayaklanma üzerine, İran olaya taraf olmuş ve bu suretle, İran-Rus Savaşı başlamıştır. Revan Hanlığı da İran'a bağlı olması nedeniyle bu savaşa taraf olmuştur.

1828 yılında Revan (Erivan) Hanlığı Rusya'ya geçmiştir. İşgal ettiği Kaf-

kasya’yı ebedi elinde tutabilmek için Rusya, bir göç politikası uygulamaya başlamıştır. Kafkasya’ya Rusya’dan Molakanları, Osmanlı ve İran’dan ise Ermenileri göçürme siyasetinin amacı, burada nüfus değişikliğine nail olmaktır. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Rusya’nın himayesi altında bir Ermeni devletinin kurulması, ayrıca Ermenilerin İran ve Türkiye’den Rusya’nın işgal ettiği topraklara aktarılması rastgele bir olay değildir. Bu, Ermeni-Rus ilişkilerinin bir sonucudur ve ilişkilerin temelini Rus ve Ermeni tarihi literatüründe tebliğ edildiği gibi sadece ticari ilişkiler değil, aynı zamanda Doğu’nun Müslüman devletlerine özellikle Osmanlı’ya, 18. yüzyıldan itibaren ise Azerbaycan’a karşı düşmanlık tutumu oluşturmaktadır. Ermenilerin genellikle Güney Kafkasya’ya göçürülüp getirilmesi ve esasen Türklerin verimli topraklarında yerleştirilmesi son iki yüzyıl içinde olmuştur. (Arzumanlı ve Mustafa, 1988, s. 20)

I. Perto’nun Sıcak Denizlere İnme Arzusu ve Ermeniler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 18. yüzyılın başına kadar bu bölgelerde Ermeni nüfusu çok azdır ve %10’u bile bulmamaktadır. Ermeni nüfusunun artması, Safeviler Devleti’nin zayıflamasından istifade eden Rus Çarı I. Petro’nun (*Deli Petro*) 1724 yılının Kasım’ında yayınlanan ve Ermenilerin Azerbaycan’ın Hazar Denizi kıyılarında, Derbent ve Bakü, ayrıca Gilyan, Mazenderan ve Gilan bölgelerinde yerleşimini resmileştiren fermanından sonra başlamıştır. Bu fermana göre Ermeniler, Rusya İmparatorluğu’nun Güney Kafkasya’dan İran körfezine kadar geniş toprakları ele geçirme planının uygulanmasında “*beşinci kuvvet*” rolünü oynayacaklardır. Bu planın bir parçası olarak Rusya generalleri Azerbaycan halkını hangi yolla olursa olsun yaşadığı yerlerden göç ettirme emri almışlardır.

Fakat Rusya’nın Kafkasya’daki askerî başarısızlıkları, Ermenilerin planlı bir biçimde meskûnlaştırılması politikasını bir süreliğine dondurmıştır. Türkmençay Anlaşması’nın sonucu olarak 40.000 Ermeni, Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde iskân ettirilmiştir. 1829 yılındaki Edirne Barışısı’nın sonuçlarına göre ise Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan 90.000 Ermeni de Azerbaycan’da yerleştirilmiş ve Nahçıvan, Erivan ve Karabağ Hanlıkları’nda iskân ettirilmişlerdir. Rusya İmparatorluğu’nun İran’daki Büyükelçisi olan ünlü diplomat Griboyedov, Ermenilerin Güney Kafkasya’ya aktarılmasında aktif yer almış olup şöyle yazmaktadır: “*Ermeni halkı esasen Müslüman toprak sahiplerinin topraklarına yerleştirilirdi, onlar yavaş yavaş Müslüman nüfusunu bölgelerden sıkıştırıp çıkarmaya başlamışlardı. Biz Müslüman nüfusu düştükleri zor durumla barıştırmaya ve onları inandırmaya çalışmalıyız ki bu sıkıntılar uzun sürmeyecek ve*

Ermeniler geçici olarak onlara yaşamaya izin verilen yerlerde sürekli olarak kalamayacaklar.” (Beydilli, 1988, ss. 386-387).

Rusya İmparatorluğu'nun yöneticileri Güney Kafkasya'da yürüttükleri sömürge politikasında Ermenilere çok güvenmişlerdir. Aynı güven Türkiye'de yaşayan Ermenilere Batılı devletler tarafından sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında en iyi ve cazip gelen unsur Ermenilerdir. 1828 ve 1920 yılları arasında Azerbaycan'a 56.000 Ermeni göçürülmüştür. Böylece Doğu Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali sonucunda Azerbaycan topraklarında, Aras Nehri'nin kuzeyinde Ermeni nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Bu konuda dikkate değer bir olgu da Zori Balayan tarafından itiraf edilmiştir: *“Onun (Erivan'ın) nüfusu başka yerlerden gelmeler. Aslında gerçek Yerevanlı yoktur”*. Akademisyen A. İ. İonisyen da şöyle yazmaktadır: *“Erivan şehrinin nüfusunun sadece dörtte biri Ermenilerden oluşuyor, Azeriler burada mutlak üstünlük oluşturuyor”* (Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom, 1836, s. 270).

Rus İmparatoru I. Nikolay'ın 21 Mart 1828 tarihinde verdiği fermanına göre Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Erivan Hanlığı iptal edilmiş, onların yerine Rus hakemleri tarafından yönetilen *“Ermeni vilayeti”* denilen yeni idari kurum oluşturulmuştur. Bu emre göre o zaman 7 bin 331 Azerbaycan Türkü'nün ve 2 bin 369 Ermeni'nin yaşadığı Erivan şehri de *“Ermenieyaleti”* bünyesine dâhil edilmiştir. Osmanlı ile yapılan savaşların (1828-1829, 1877-1878) sonucunda, 1829-1830 yılları arasında Güney Kafkasya'ya (Nahçıvan, Karabağ, Erivan) 40 bin İran, 84 bin 600 Osmanlı Ermenisi yerleştirilmiştir. 1849 yılında ise bu yerin adı değiştirilerek Yerevan Guberniyası yapılmıştır. Tüm bunlara rağmen 19. yüzyılın sonunda Erivan Eyaleti (*gubernatorluk-Rusça*) Azerbaycan Türklerinin sayısına göre Bakü ve Yelizavetopol (Gence) eyaletlerinden sonra Kafkasya'da üçüncü yeri tutmaktadır.

1918 Mart Bakü Katliamının Amacı

Topraklarının genişletilmesi amacını güden Ermeniler 1836 yılında Ruslar'ın yardımı ile Azerbaycan'da o zaman faaliyet gösteren Alban Patriarh Kilisesi'nin iptal edilmesini ve mülklerinin Ermeni Kilisesi'ne verilmesini başarmışlardır. Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak, bağımsız bir devlet olmak hususundaki faaliyetlerini önlemek amacıyla Bolşevikler de Ermeni asıllı Stepan Şaumyan'ı Bakü'ye yönetici olarak atamışlardır. Bakü'ye tamamen hâkim olmak isteyen Bolşevik Şaumyan, Taşnaksutyun çeteleriyle de birleşerek 31 Mart ve 1 Nisan 1918'de yalnızca Bakü'de 15 binden fazla Azerbaycan Türkü'nü *“Pantürkist ve İnkılâp karşıtı”* oldukları

iddialarıyla katletmiştir. Bu geniş çaplı katliamlar sadece Bakü’de değil, Gence, Şamahı, Guba, Zengezur, İrevan, Basarkecer ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde yapılmış, öldürülenlerin sayısı 60 bin kişiye ulaşmıştır (Şaumyan, 1978).

Daha geniş bir biçimde aktarırsak 31 Mart 1918’de Bakü’de başlayan silahlı çatışmalar başka bölgelere de yayılmış ve özellikle de Erivan, Zengezur ve Gökçe’de yaşayan Azerbaycan Türkleri için büyük bir tehlike ortaya çıkmıştır. Andranik komutanlığında Ermeni silahlı çeteleri Erivan’a bağlı Gökçe’de Çamırlı, Medine, Anağızoğlu, Kışlak, Gulalı, Küsecik, Alçalı, Küçük Karakoyunlu ve Delikardeş Köylerine hücum ederek birçok Müslüman’ı katletmişlerdir. 22 Nisan 1918’de “*Kafkasya Bağımsız Federe Devleti*” ilân olunduydu da taraflar arasında çekişmelerin devam etmesi üzerine 28 Mayıs 1918’de Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiş ve Taşnaklar 1918’de Kars Vilayeti’nin ve Erivan Eyaleti’nin bir kısmını müttefik ordulardan almayı başarmışlardır. (Sov. BKP Nezdinde Markisizm Leninizm Enstüsünün Merkezi Parti Arşivi)².

Günümüzde hâlâ tartışılan “*Büyük Ermenistan*” veya “*Denizden Denize Büyük Ermenistan*” idealinin anlaşılması, Ermeni milliyetçiliğinin tarihî boyutlarının çok yönlü bilinmesi ve kavranması ile mümkündür. Adına Ermenistan denilen ülkeden diğer halkların çıkarılması bu ideolojinin gerektiği bir harekettir. 1918’in Eylül ayından itibaren Zengezur üzerine hücumlar yeniden başlamış ve Rut, Darabe, Ağudi ile Vağudi Köyleri tamamen dağıtılmış, Arkhalı, Şyagur, Melikli, Pulkent, Şeki, Kızılıcak Köyleri ise çok zarar görmüştür. Bu köylerde toplam 500 kişi Ermeniler tarafından öldürülmüştür. 1918 sonlarında ise Zengezur’da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 115 köy dağıtılmış; 3257 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk olmak üzere toplam 7739 kişi öldürülmüştür. Andanik, Khmbapet Dro ve Hamazasp’ın silahlı çeteleri yüzlerce köyü yakmış, insanları öldürmüş veya zorla göç ettirmiştir.

Erivan Vilayetinde Katliam ve Göçler

Ağustos 1918’de İğdir ve Eçmiadzin’de 60 köy Dro’nun silahlı çeteleri tarafından yağmalanmıştır. 1918–1920 Taşnak iktidarı zamanında Ermenistan’da yaşayan 575.000 Azerbaycan Türk’ünün 565.000’i katledilmiş veya zorla göç ettirilmiştir. Bazı Ermeni araştırmacıları da bu

---

2 Uzun yıllar Kafkasya’da gazetecilik yapan V. L. Veliçko, 19. yüzyılda Kafkasya’da yaşayan halkları ve son derece kritik olan bölgenin siyasi ve sosyal durumunu inceleyerek “Kafkasya” adlı eserinin Ermenilere ayırdığı bölümünde dikkat çekici hususlara değinmiştir.

verileri onaylamaktadır: “1920’de Sovyet hükümeti zamanı Taşnakların yürüttüğü politika sonucu burada 10.000 kişiden biraz fazla Türk kalmıştı. 1922’de 60.000 göçmen geri döndükten sonra Azerbaycan Türkleri’nin sayısı 72.596 kişi olmuştur”. Türklerin toplum halinde yaşadıkları 5 kazadan (Aleksandropol, Nor-Bayazet, Eçmiadzin, Erivan, Şerur-Dereleyez) başka Yelizavetpol idari birimine giren Zengezur Kazası (sonraları Qafan, Sisyan, Gorus, Megri adlı bölgeleri), Kars iline dâhil olan Ağbaba Bölgesi (sonraları Amasiya Bölgesi), Tiflis idaresine dâhil olan Lori-Pembek Bölgesi (sonraları Alaverdi, Stepanavan, Kalinino, Noyamberyan Bölgeleri), Yelizavetpol quberniyası Kazak Kazası’nın Dilican Deresi (sonraları Şemseddin, İcevan, Dilican Rayonlarının arazisi, ayrıca Krasnoselsk Bölgesi Akstafa (Gedikçay havzasının Azeriler yaşayan köyleri) birleştirilerek Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

1918-1920’de bu bölgelerde yaşayan Azerbaycan Türklerinin katledilmesi veya zorla göç ettirilmesi, 1905 katliamının devamıdır. Bu süre zarfında Ermeniler ciddi bir teşkilatlanma sürecine girmiş, silahlanmış ve propaganda faaliyetlerini genişletmiştir. 1918’de Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla Ermenilerde millî kimlik ve devlet anlayışı ivme kazanmıştır. İki yıllık (Mayıs 1918 - Kasım 1920) Taşnak iktidarı zamanında Azerbaycan Türklerinin % 60’ı öldürülmüştür. Ermenistan’da Azerbaycanlılara karşı 1918 -1920 yıllarında soykırım ve 1930-1938 yıllarında sürgününün hayata geçirilmesine rağmen, Ermenistan’ın Türkiye ve İran sınırları, Azerbaycan ve Gürcistan sınırları boyunca yine de genel olarak Azerbaycanlılar yaşamıştır. İrevan (Erivan) kentinin en verimli toprakları sayılan çevre illerinde de Azerbaycanlılar çoğunluk teşkil etmiştir. Genellikle, bu sınırlar içinde Ermeni nüfusu şöyledir:

Yıl	Nüfus
1831	161.7 bin
1879	797.9 bin
1913	1000.1 bin
1920	720 bin
1922	782 bin

1926 yılı nüfus sayımına göre bu bölgede 84,5 bin Azeri nüfus yaşamaktadır. Azerilerin sayısı % 9,5 kadar inmiştir ve bunların 60 bin kişi kadarı 1920 yılından sonra önceki yurtlarına dönmüşlerdir (Cabbarlı, 2002).

Ermenistan’ın bu sınırları içinde Azerbaycan Türklerinin sayısının 1916

yılında 333 bin kişiden, 1926 yılında 84,5 bin kişiye inmesi; Ermenilerin 1918-1920 yıllarında İrevan idaresinde yaptıkları soykırımın Zengezur Kazası’nda ve diğer bölgelerde de yapıldığını göstermektedir. Görüldüğü üzere Ermeniler tarafından planlı olarak gerçekleştirilen jenosit politikası sonucunda Azerbaycanlıların kaybı 260 bin kişiden fazla olmuştur. O yüzden de şöyle bir sonuca varabiliriz: 1916- 1926 yılları arasında Azerbaycanlı nüfusun artışı en az 10-12 bin kişi olabilirdi. Bu rakam 1926 yılındaki mevcut sayıdan çıkarılıp telef olanların ve mültecilerin sayısına eklenmelidir. Gösterilen rakam ve olgulardan anlaşılıyor ki gerçekten de modern sınırlar içinde o dönemde nüfus 280 bin kişi azalmıştır. Bunu hiç kimse, hatta Ermeniler de inkâr etmemektedir (Meri, 1988). Ermenistan resmî verilerinde bu azalma başka şekilde yorumlanmakta ve “1918-1920 yıllarında Türk birliklerinin ve başıbozuk grupların düzenledikleri yeni katliamın sonucunda oluştur” denilmektedir (Pirumov, 1934).

Sovyet Döneminde Baskı ve Göçler

SSCB yıllarında Ermenistan yöneticilerinin başlıca görevi Erivan çevresinde ve Türkiye ile sınır boyunca verimli topraklarda yaşayan Azerbaycanlıları bu topraklardan göç ettirmektir. Bunun için ilk olarak Moskova’nın onayının alınması gerekmiştir. Yurtdışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan’da yaşamak istediklerini ama yerleştirilmek için toprakların yetersiz olduğunu Stalin’e bildirilmiştir. Türklerin Azerbaycan’ın kırsal bölgelerine göç ettirilmesi ve yurtdışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan’a göçürülmesi konusunu ortaya atmak için onlar ilk fırsatı 1943’te Tahran konferansı sırasında yakalanmıştır. Konferansta Ermeni diaspora temsilcileri SSCB Dışişleri Bakanı Molotov’la irtibata geçmiş, onların Ermenistan’a göçürülmesi için Sovyet yönetiminin onay vermesini rica etmiştir. Molotov, Stalin’le konuştuktan sonra onların göçürülmesine onay verdiklerini bildirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye karşı toprak iddiaları ve bu süreçte Ermenilerin etkin katılımı, sonuçta Azerbaycanlıların kaderinde trajik olaylara neden olmuştur. 1945 yılının Kasım’ında ÜİK (b) P MK Siyasi Bürosu yurtdışında yaşayan Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına dönmesine (*repatriyasına*) izin vermiş ve 2 Aralık’ta SSCB Sovyet Halk Komiserleri’nin ilgili kararı basında yayınlanmıştır. Bu adım, Sovyet yönetiminin Türkiye’ye karşı toprak iddialarını esaslandırmaya çalışması ile ilgilidir. Stalin Ermenistan’a yaklaşık 300-400 bin Ermeni göçürmek suretiyle tüm Dünyaya “*Bakınız Ermeniler kendi vatanlarına dönmüşler, fakat onların yaşaması için yer*

yoktur. Türkiye'nin Doğu vilayetlerini vermesi..." gerektiğini duyurmak istemiştir. SSCB'nin Türkiye'nin Doğu vilayetlerine ait iddiaları V. Molotov tarafından Türkiye Büyükelçisi S.Sarper'le 7 ve 18 Haziran 1945 tarihli konuşmalarında duyurmuştur. SSCB'nin Türkiye'den koparmaya hazırlandığı arazilerin alanları acilen ölçülmeye başlanmış, ilgili haritalar tertip edilmiş ve bu toprakların Ermenistan ve Gürcistan arasında bölüştürülme çalışması yapılmıştır. SSCB Dışişleri Komiserliği'nde 1945 yılının Ağustos ayında hazırlanmış belgeye uygun olarak Türkiye'den toplam alanı 26 bin kilometre kare olan toprak alınmak istenmiştir. Bu alanın 20,5 bin km. karesi Ermenistan'ın, 5,5 bin km. karesi ise Gürcistan'ın payı olarak hesaplanmıştır. Bu süreçte savaştan zaferle çıkmış olan Sovyetler Birliği, Türkiye'den Kars ve Ardahan topraklarını alacağına o kadar emindir ki Siyasi Büro, A. Koçinyan isimli birisini Ermenistan Komünist Partisi'nin Kars İl Komitesi Sekreteri görevine atamıştır.

Fakat Türkiye'nin kendi topraklarının savunma meselesinde kararlılığı Sovyetlerin planlarını bozmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği, Ermenistan'a gerekli sayıda yabancı ülkede yaşayan Ermeni göç ettirememiştir. 1947 yılında çeşitli ülkelere Sovyet Ermenistanı'na aktarılmış (*repatriasiya edilmiş*) Ermenilerin sayısı sadece 60 bin kişidir. Gelen Ermeniler ise bölgedeki durumu görüp geri dönmeye çalışmışlardır. Bu kişilerin birçoğu devlet sınırlarını ihlal ederek Türkiye'ye kaçmıştır. Göçürölmüşlerin (*repatriantların*) ev, barınak sorununu iyileştirmek, onlara toprak vermek amacıyla 23 Aralık 1947 tarihinde Azerbaycanlıları Ermenistan'dan Azerbaycan'a göçürmek (*sınır dışı etmek*) konusunda malum karar verilmiştir. Göçürölenlerin evleri, malları ve mülkleri ellerinden zorla alınmış; Sibiryaya ve Kazakistan'a sürgün edilenler gibi onların da beraberlerinde sadece zaruri eşyalarını götürmelerine izin verilmiştir.

1948-1953 Yılı Göçürmeleri

3 Mart 1948 tarihinde Ermenistan'ın SSC İçişleri Bakanlığı'nın hazırladığı ve Bakan Grigoryan'ın imzaladığı "*Ermenistan'ın Azeri Nüfusu Arasında Azerbaycan SSR'e Göçürölme İle İlgili Durum Hakkında*" adlı raporda Azerbaycan Türklerinin bu büyük trajediye tepkileri daha net yansımıştır. Bu belgenin ayrıntıları şöyledir:

"Çok Gizli:

Ermenistan'ın Azeri Nüfusu Arasında Azerbaycan SSR'e Karşı Göçle İlgili Görüşler Hakkında.

Azerilerin Ermenistan'dan Azerbaycan SSR'e tehcir edilmesi

hakkında hükümet kararının resmen ilan edilmesinden önce Ermenistan SSC'nin nüfusu arasında bu konuda dedikodular dolaşmaya başladı. Bu tedbirin amaçlarının doğru olmayan ilkeleri topluma yansıdı. Bizim tarafımızdan Azerilerin yeni yerleşim yerine taşınmak istemedikleri konusunda birçok görüş ortaya çıktı. Bazılarının mezarlıklara giderek orada yakınlarının kabirleri üzerinde ağlamaları ve göçürülmemeleri için dua ettikleri tespit edilmiştir.

...Dahası kolhozcuların tarla işlerine çıkmaması, kendi meyve bağlarını kırmaması, yaşadıkları evlerini ve yardımcı yapılarını yıktıkları görülmüştür. Aynı zamanda düşman propagandacılarının Sovyet karşıtı propaganda yaptıkları da anlaşılıyor ve halka deniliyor ki göçürülme politikası SSCB ile Türkiye arasında savaş durumunu doğurur, Sovyet yönetimi Azerbaycanlılara güvenmemektedir...

...Ovalıkta bulunan Vedi ve Zengibasara bölgelerinde Azerbaycanlıların mümkün olduğunca çabuk bir şekilde Azerbaycan SSC'ye taşınmayı arzuladıkları gözleniyor...

Sınırın diğer ucunda (Türkiye kastediliyor- G.Ç.) akrabalık ilişkileri olan bazı anti-Sovyet unsurlar göçten kendi rahatsızlığını bildirerek yasadışı yollarla Türkiye'ye geçmek niyetlerini dile getiriyorlar.

...Ayrıca, göç ettirilmesi öngörülen Azerilerin gayrimenkul karşılığının ödenmesi veya onlara bu malvarlığını kişisel olarak satmak için izin verilmesi meselesi şimdiye kadar çözülememiştir.

Bu ve diğer sorunların çözülmesi için çeşitli bölgelerden Erivan'a geliyorlar, fakat cevap alamıyorlar, çünkü Azerbaycan SSC Sovyet Bakanlarının temsilcisi Mammadov yoldaşın hastalığı ile ilgili olarak Ermenistan SSC'de Tehcir İdaresi'nin işi neredeyse kendiliğinden durmuştur...

Amasiya Bölgesi Üzere:

Mağaracıklı Mammadov Mehet Mahmud oğlu ve Taşköprü Köyü'nün sakini İsmailov Ramazan Alekber oğlu (eski askeri esir) kendi köylülerine Azerilerin göç ettirilmesini SSCB ile Türkiye arasında beklenen savaş ile izah etmişlerdir.

Kuzukent Köyü'nün sakini İsmailov Han Ahmed oğlu kolhozcularla konuşmasında şöyle demiştir: "Diyorlar ki bu göç güya gönüllü olacaktır. Bu doğru değildir. Bize de Axalkalakideki (Ahıska kastediliyor) Azerilerle (Ahıska Türkleri-G.Ç) yaptıkları gibi muamele edecekler: Demiryolu vagonlarına bindirecek ve Kazakistan'a gönderecekler. Aniden olmaması için hazırlanmak gerekiyor..."

...Küçük Tepegöy Köyü'nün sakini Ahmedov İsmail sohbette demiştir ki: "Leninakanda diyorlar ki bizi, - Azerileri - 24 saat içinde Kazakistan'a sürgün edecekler, fakat ne zaman - henüz hiçbir şey belli değil ...".

Çivinli Köyü'nün sakinleri: Mammadov Knyaz Mehmet oğlu, Aliyev Mirza Kurban oğlu ve Eşirov Mehmet kolhozcularla sohbette demişlerdir ki: "Yakında bizi göçürecekler, fakat nedense bu konuda açıkça konuşmaktan korkuyorlar. Anlaşılan, düşünüyorlar ki kolhozcular Türkiye'ye kaçıp giderler... Ne yapmalı, bilmiyorum. Ben aptal oldum, çoktan Türkiye'ye gitmedim, şimdi ise sen istediğin yere değil, sana nereyi derlerse, oraya göçmelisin".

Zengibasars Bölgesi Üzere:

...Zengiler Köyü'nün sakini Namazov Sultaneli Rahim oğlu köyün kolhozcuları ile sohbette demiştir ki: "Ben Karakışlak Köyü'ndenim, orada MK temsilcisi toplantıda beyan etti ki bizi - Azerileri Ermenistan'dan bizim yerlerimize repatriant Ermenileri yerleştirmek için göçürüyorlar"...

Bununla ilgili adı geçen köyün birçok kolhozcusu işe çıkmadı ve kolhoz başkanı - neden işe çıkmıyorsunuz sorusuna "Eğer Ermeniler bizi Ermenistan'dan göçürürlerse, biz ne için ve kim için çalışmalıyız." şeklinde cevap verdiler.

Baxgiler Köyü'nün sakini Yusubov Gulli Abbas kızı demiştir ki: "Bizi göçürmek, malımızı ve hayvanlarımızı repatriant Ermenilere vermek istiyorlar. Halkın bazıları artık hayvanları satmaya ve kesmeye başlamışlardır. Ben de ineğimi satmışım"...

Küçük Demirci Köyü'nün sakini Mirzeyev Meşedi Teymur İskender oğlu kolhozculardan Mammadov Ali'nin, Hasanov

Abdulalinin, Kerimov Gulamın ve başkalarının yanında demiştir ki: "Azerbaycanlıları Ermenistan'dan yerlerimize repatriant Ermenileri yerleştirsınler diye göçürüyorlar. Bunun için de diyorlar ki Türkiye ve SSCB arasında savaş sırasında Sovyet hâkimiyeti bize itibar etmiyor. Bizim göçürülmemizin başlıca sebebi budur, çünkü savaş olursa, sınır bölgelerinde yaşayan Azerilerin büyük çoğunluğu Türkiye'ye geçecektir. "

...Rencber Köyü'nde kolhozcu Nesirov İbrahim Muhtarov Seyid'le, Tehmazov Asker'le, Nevruz Mahmud'la ve digerleri ile sohbette demiştir ki: "Ermenistan'dan 1950 yılına kadar tüm Azerileri mutlaka göçürecekler. Bunu, Sovyet hâkimiyeti, Türklerin saldırısından korkarak Türkiye ile sınırın yakınlarında yaşayan Azerbaycanlılara inanmadıkları için yapacaklar. Bu birincisi nedendir ve ikincisi, Sovyet Ermenistan'ı yurtdışında yaşayan tüm Ermenileri toplamak istiyor, Sovyet hükümetinden bağımsız devlet kursun"...

Nesirov (geçmişte kolçomak) kolhozcuların yanında demiştir: "Ermenistan KP (b) MK eski Sekreteri A.Hancyanın planı üzere dünyanın her tarafından bütün Ermeniler buraya gelecek ve Nahçıvanı Ermenistan'a birleştirecekler, tüm Azerileri ise Ermenistan'dan Azerbaycan'a göçürülecek. Geçenlerde ben duydum ki Ermenistan hükümeti Nahçıvanı Ermenistan'a birleştirmeyi talep etmiştir, fakat Azerbaycan hükümeti red cevabı vermiştir."

...Şurakend Köyü'nde eski askerî esir Mammadov Hamit (Türkiye'de akrabaları var) kolhozcularla sohbette demiştir ki: "Ermeniler ve Azeriler dost gibi yaşayabilir mi? Tarihte Ermeniler ve Azeriler arasında düşmanlık hep olmuştur ve bundan sonra da olacaktır. Ermeniler Azerileri Ermenistan'dan çıkarmayı karara almışlardır. Ben bizzat artık evimi yıktım ki benden sonra o kimseye kalmasın."

...Şurakend Köyü kolhozunun Başkanı Aliyev Hümbet İlçe merkezindeki köye gelip kolhozculara demiştir ki: "Azerbaycan'dan komisyon gelmiştir ve önümüzdeki günlerde tüm Azerileri Ermenistan'dan göçürecekler. Göçürmenin geç kalması sadece Ermenistan K (b) P MK Sekreteri kolhozların mallarını, çiftlikleri Azerbaycan'a vermeye razı

olmamasındandır. Eğer razı olsaydı, o zaman göç meselesi çoktan çözülmüştü...

...Onların çoğu devlet vergilerini ödemekten imtina ediyorlar. Zengiler Köyü'nün sakini Süleymanov Seyfulla (sürgünden 1947 yılında dönmüştür) demiştir ki: "Artık bizim Ermenistan'da yaşamamıza değmez. Eğer savaş başlarsa, Ermeniler bizim hepimizi kesip yok edecekler, bizim yakında Azerbaycan'a göçmemiz iyidir"...

...Sarıcalar Köyü'nün sakini Halilov Halil Abuzer oğlu (1942 yılında firarilik suçundan mahkûm edilmiştir) demiştir ki: "Bizim kolhozcular boşuna vergi ödüyorlar, zaten bizi göçürecekler. Sovyet hükümeti, halkı tam soydu. Bolşeviklerin politikası yalan üzerine kurulmuştur ve bana öyle geliyor ki bizi Azerbaycan'a değil, Sibiryaya göçürecekler, bizim emlakımız ise devletin çıkarlarına geçecek".

Vedi Bölgesi Üzere:

...Ocak ve Şubat ayları boyunca Büyük Vedi Köyü'nün sakinleri Abdullayeva Tarlan, Onur Ürbabe ve Mammadov Huda Bahşioğlu evlerini yıkmışlar, Eyvazov Mikail, Ekber Memmedelioğlu, Aliyev Bilal, Bülbül Hüseyin, Keleşov Oruç, Rıza Ali ve diğerleri ise kendi evlerinin yakınındaki bahçelerde bulunan meyve ağaçlarının bir kısmını kesmişler.

Mustafayev Hüseyin Beşiroğlu 2 kişilik ailesi ile ve Mustafayev İsmail 3 kişilik ailesi ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne kendi istekleriyle göçmüşlerdir..

Belirtmek gerekir ki bu Rayonda Azeri nüfus arasında bu yılın Nisanında 9915 kişiden taşınmaya izin verilmesi konusunda dilekçe alınmıştır, oysa plana göre 1948 yılında Azerbaycan SSC'ye toplam 500 kişi gönderilmesi öngörülmüştü.

Basargeçer Bölgesi Üzere:

Çırçaklı Köyü'nde Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etmesi ve bununla ilgili olarak Azerilerin göçürülmeleri hakkında yayılmış provakasyon sonucunda Şubat ayında üç gün içinde kolhozcular işe çıkmamışlardır.

...Bu provakasyonlu söylentilerin sonucunda Zod Köyü'nden

Nesirov Gurzeli Hamit oğlunun ve Köy Sovyeti'nin Başkanı Hacıyev Bala Asker oğlunun köyden gitmesi özellikle olumsuz etkilemiştir; bu kişiler Azerbaycan SSR'ye kendilerine yer aramaya gitmişlerdir... Şişkaya Köyü'nde kolhozcuların hayli bölümü Azerbaycan SSR'ye taşınmak istemedikleri konusunda kesin beyan ediyorlar.

Artaşat, Karabağlar, Oktemberyan, Kafan, Megri ve Sisyan bölgelerinin Azeri nüfusu arasında da sağlıklı olmayan söylemeler olmuştur.

Öyle ki örneğin:

Megri Bölgesi Vartanidzor Köy Sovyeti'nin Başkanı Hamidov Abdullah, kendisine yöneltilen "Neden sulama kanalı geçmiyor?" sorusuna, şöyle cevap vermiştir: "Biz niye çekmeliyiz ki, ahparlara (Gelen Ermenilere denilen ad) mı kalsın?"

Artaşat Bölgesi Darğalı Köyü'nde 20 Azeri ailesi yaşıyor, hepsi şöyle demişlerdir: "Bize ne oluyorsa, olsun, biz Darğalı Köyü'nden gitmeyeceğiz!"

Bu bölgenin Ahund Baovand Köyü'nde de Azeriler diyorlar ki: "Buradan hiçbir yere gitmeyeceğiz, isterlerse bizi burada, kendi topraklarımızda öldürsünler."

Kafan Bölgesi Sıznak Köyü'nün kolhoz başkanı Tağiyev Beşir, kendisinin Azerbaycan'a göçmek istemediğini belirterek, şöyle demiştir: "Doğma köyde ölmek, yeni yere göçmekten iyidir."

Sisian Bölgesi Urut Köyü sakini ÜİK (b) P üyesi İsgenderov Salman, arkadaşları ile yaptıkları konuşmada şunları söylemiştir: "Sovyet vatandaşı, Sovyetler Birliği'nin herhangi bir yerinde yaşamak hakkına sahiptir. Kendi evimi, mülkiyetimi ve vatanımı bırakmak niyetinde değilim ve Stalin Anayasasına uygun olarak bir kimseyi başka bir yere taşınmaya mecbur etmeye hiç kimsenin hakkı yoktur."

Adı geçen köyün kolhozunun Muhasibi Ferzalyev Kuvvet de demiştir ki o, Azerbaycan'a göç etmek istemediği konusunda Stalin yoldaşa şikâyet yazmıştır.

Sisyan Bölgesi nin Comertli (Haydar Aliyev'in soyunun köyü) Köyü'nde yaşayan ÜİK (b) P üyesi Gurbanov Celal şöyle demiştir: "Çoğu Azerbaycan'da nasıl sıcak olduğunu bilmiyor. 1918-1919 yıllarında biz Azeriler Ermenistan Nahçıvan'a kaçmıştık. O zaman biz 14 kişi idik, iki yıl sonra üçümüz kaldık. Kalan 11 kişi sıcaktan ve hastalıklardan öldüler. Bu Nahçıvan'da, Mingecevirde ise daha kötüdür. Bizim çok kurbanlarımız olacak".

Yukarıda gösterilen bölgenin Aravyus köy sakini Qeniyeva Ashı demiştir ki: "Eğer ben kendi milliyetimi değiştirirsem ve onu Ermeni yazdırırsam, o zaman ben Ermenistan'da kalabilir ve Mingecevir'e göçmeyebilir miyim?"

Azerilerin Ermenistan'dan göçürülmesi nedenleri konusunda Ermeni nüfusu arasında da bir kısım kişiler tarafından bazen milliyetçi karakterli çeşitli dedikodular belirtilmiştir.

Öyle ki örneğin:

Ermenistan SSC Sosyal Güvence Bakanlığının Eğitim-sanayi fabrikasının ayakkabı teknolojisi öğretmeni Arakelyan Minas Aristakesoviç demiştir ki: "Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göçürülmesi meselesi muhakkaktır. Öncelikle Araz ve Axuryan nehirlerinin kıyılarında yaşayan Azeriler göçürülecekler, sonra Azerilerin Erivan şehrinden aktarılmasına başlanacak. Sınır bölgeleri köylerinin öncelikle Azerbaycanlılardan kurtarılması tamamen anlaşılır, çünkü onlar devlet sınırını sık sık bozuyorlar, Türkiye ise onlardan kendi casusluk yuvalarını yaratıyor".

Erivan şehri sakini Mesropyan Yervand kendi komşusu ile sohbette şunları söylemiştir: "Azerbaycanlıları sadece Ermenistan'dan değil, aynı zamanda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden göndermek ve orayı Ermenistan topraklarına birleştirmek gerekiyor."

Erivan kentinde yaşayan, 6 yıl hapse mahkûm edilmiş Akverdyan Levo'nun karısı Ordyan Konsey Arutyunovna, komşularına, yabancı Ermenilere şöyle demiştir: "Yakında Türkiye, İngiltere ve Amerika SSCB aleyhine savaşa başlayacaklardır. O yüzden Ermenistan topraklarında

yaşayan Azerileri arkaya, yani Azerbaycan’a aktarıyorlar. Siz yurtdışında yaşayan akrabalarınıza yazın, onlar Ermenistan’a gelmesinler”.

Kirovakan kentinde yaşayan, Fransa’dan gelmiş, geçmişte Taşnak olmuş, Smbat adlı şahıs bir grup Ermeni’nin yer aldığı yerde şunları söylemiştir: “Taşnakçılar bir zaman Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin Ermenistan’la birleştirilmesi konusunu ileri sürmüştür, fakat buna ulaşamadılar. Şimdi ise bu meseleyi konuşma zamanıdır, çünkü Ermenistan’da toprak azdır. “

Erivan, Leninkan ve diğer şehirlerde de ayrı ayrı kişiler tarafından buna benzer görüşler söylendiği tespit edilmiştir.

Ermenistan SSC İçişleri Bakanı Tuğgeneral (Grigoryan)

№ 01/3745 3 Mayıs 1948/ Erivan”

Aktardığımız belgeden de anlaşıldığı üzere Ermenistan SSC 1948–1953 yılları arasında 100 binlerce Azerbaycanlıyı kendi vatanlarından devlet düzeyinde göçe zorlamayı başarmıştır. Ayrıca, eski Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu 23 Aralık 1947 tarih ve 4083 sayılı kararla, Ermenistan’da yaşayan Türkleri “Azerbaycanlı” adı altında Azerbaycan’ın Kura-Aras Ovasına sürgün etmiştir. Aynı Bakanlar Kurulu iki buçuk ay sonra, Stalin’in imzasını taşıyan 10 Mart 1948 tarih ve 754 sayılı kararla, daha önceki kararın uygulamaya konmasını sağlamıştır. Karardan sonra, Ermenistan’daki Azeriler oradan çıkarılmaya başlanmış ve işlem Stalin’in ölümüne kadar devam etmiştir. Söz konusu dönemde 150 bin Azeri ata yurtlarından kovulmuştur. Ermeni tarihçilerine göre geçen asrın başlarında, Ermenistan’daki 2300 köyün 2000’ini Azeri köyleri oluşturmaktadır (Aslan, 1994, s. 195).

1960’lı yıllarda Dağlık Karabağ’da milliyetçilik dalgası ve Ermeni “oyunları” yeniden DKÖV’ün Ermenistan’a birleştirilmesi tahrikini ortaya atmıştır. Ermeniler bu defa başka bir yol seçmişler ve 45 bin imza toplayarak merkezi yönetimden onları “Azerbaycan’ın esaretinden” kurtarmasını rica etmişlerdir.

Komünist Partisi tarafından hem Ermenistan’a hem de Azerbaycan’a “öneriler paketi” hazırlamaları yönünde talimat vermiştir. 1977 yılında SSCB Anayasası’nın kabul edilmesinden önce yine SSCB yönetimi nezdinde girişimde bulunurken bu işin mümkün olmayacağı onlara bildirilmiştir. Bu gelişme üzerine Ermeniler 13 Şubat 1988’de Dağlık

Karabağ'ın idari merkezi Hankendi'nde (Stepanakert) gösteri yapmışlar ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınıp Ermenistan'a verilmesini talep etmişlerdir. Bundan sonra istekler zinciri artmaya başlamıştır.

18 Şubat 1988'de Ermenistan'dan ilk Azeri göçmenler Bakü'ye gelmiş fakat gelenler otobüslere doldurulup geri gönderilmiştir. Ancak, göçmenler kısa bir müddet sonra yeniden geri dönmüşler ve bu defa Bakü yerine Sumgayit'te kendilerine barınak bulmuşlardır. Bu göçmenleri yenileri izlerken 180-200 bin Azerbaycan Türkü öldürülerek, katledilerek Ermenistan'dan kovulmuştur. Ermeni bilim adamı ve yazar Robert Arakelov o günlerde Ermenistan'da Türk ahaliye karşı olan ilgiyi şöyle anlatmakta ve ırkçı yaklaşımın gelecekte bu halkın kendisinin faciası olacağını yazmaktadır:

"..Yüz kadar Azerbaycanlının öldürüldüğü Ermenistan'ın Gugark Bölgesi, bundan hiçbir zaman bahsetmiyorlar. Azerilerin hepsini ülkeden kovarak tamamen mono-etnik devlet oluşturdular. Bu bir paradokstur, mono-etnik cumhuriyet, bir ülkede, sadece bir milletin yaşaması. Bunu ben bir cahillik olarak görüyorum ..."

Tanınmış Rus yazar ve Gazeteci Yuri Pompeyev de Karabağ dramasının ana aktörleri olan Sovyetlerin arşivlerindeki titiz araştırmaları ile ortaya bilinmeyen tarihi belgeler koymuştur. Yazarın mülakatlara dayanan sanatsal roman olarak yazdığı "*Karabağ Kan İçinde*" adlı kitabında Sovyet liderlerinin Ermeni ayrılıkçılara ve onların patronlarına destek vermesinden bahsedilerek, iki halkın trajedisi anlatılmıştır.

1988'de Ermeniler, ülke nüfusunun % 88,6'sını oluşturmaktadır. Asrın başlarında Ermenistan toprakları ise 9 bin kilometrekare olup, Azerbaycan toprakları sayesinde bu 29,8 kilometrekareye yükselmiştir. Buna, Ermenilerin son zamanlarda işgal ettiği topraklar dâhil değildir. Ermeni ırkçı saldırılarının liderlerinden olan Zori Balayan diyor ki: "*Zamanında biz Erivan'ı fethettik ki buradan Bakü'ye yürüyelim. Bunu da başaracağız, sırada Batı Ermenistan vardır. Ermeni halkı bu toprakları kurtarmak için güçlenecek.*"

Sonuç

İki asır devam eden kovma ve göçürme sonucunda, tahminen 2 milyon Azerbaycan Türkü Ermenistan'daki tarihî yurtlarından kovulmuş ve çeşitli bahanelerle buradan göç ettirilmiştir. 1988'de kovma işlemi tamamlanmıştır. Şimdi Ermenistan'da tek bir Azerbaycan Türkü

kalmamıştır. Ermeniler “Ermenistan Ermenileridir”, “Türksüz Ermenistan” projesinin son aşamasını 1988’de hayata geçirebilmişlerdir. 1948–1953 ve 1988’de Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmesiyle Sovyetler Birliği Anayasası’nda öngörülen insan hakları, uluslararası hukuk normları ve millî eşitlik hukuku ihlal edilmiştir. 1936 SSCB ve Azerbaycan SSC Anayasaları’nda öngörülen (5. madde) referandum yürürlüğe konmadan buradan 144.654 kişi göç ettirilmiş, bütün milletlerin kanun karşısında beraberliği (36. madde) temin edilmemiştir.

Ermenistan’da hayata geçirilen etnik temizlemenin yeni dalgası SSCB’nin yıkılmasının son yıllarında meydana gelmiştir. 1988’in kışından başlayarak Ermenistan’da Azerbaycanlılara karşı etnik temizliğe başlanmış ve “Türksüz Ermenistan” sloganı altında hayata geçirilen etnik temizleme sonucu Ermenistan yönetiminin onayıyla şuan ki Ermenistan devleti topraklarından 40 bin 897 Azerbaycanlı ailesi, 185 bin 519 Azerbaycanlı zorunlu olarak tasfiye edilmiş, evlerinden ve sahip olduklarından mahrum bırakılmıştır.

1992 yılına kadar Ermenistan’da yaşayan 250 bin Azerbaycanlının hepsi evlerini terketmek zorunda kalmıştır. Bu göç sırasında insanlar öldürülmüş veya yaralanmıştır. Sadece 3 gün içinde 27-29 Kasım 1988’de Ermenistan SSC’nin Gugark, Spitak ve Stepanavan Kentlerinde 33 Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. Genel olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti Savcılığı’nın verdiği bilgiye göre 1988-1989 yıllarında Ermenistan’da yürütülen etnik temizleme siyaseti sonucu 216 Azerbaycanlı öldürülmüştü. Bu kişilerin 49’u dağlarda donarak ölmüş; 41’i dövülerek; 35’i edilen işkencelerden sonra öldürülmüş; 115’i diri diri yakılmış, 16’sı kurşuna dizilmiş; 10’u hakaretlere dayanamayıp intihar etmiş; 2’si Ermeni doktorlar tarafından hastanede öldürülmüş; 3’ü suda boğulmuş; 1’i asılmış; 1’i azaplardan kurtulmak için intihar etmiş; 1’i elektrikle öldürülmüş; 2’sinin başı kesilmiş; 29’u kasıtlı olarak otomobilin altına atılarak öldürülmüş; 3’ü hastanede sağlık hizmeti gösterilmediğinden ölmüş; 8’i kaçırılmış ve kaybolmuştur. Öldürülen Azerbaycanlıların tek suçu Türk olmalarıdır. İnsan Hakları Bildirisi’nin 2. Maddesine göre her bir insan ırkı, derisinin rengi, cinsiyeti, dili, dini, siyasi görüşü, milliyeti, sosyal durumu ne olursa olsun, tüm hak ve özgürlüklere sahiptir. Ama yukarıda aktarılanlar insan hak ve özgürlüklerinin ihlalinin sıradan bir durumunu yansıtmamaktadır. Yaşananlar yüzyılın başlarından başlayarak planlı şekilde Azerbaycanlılara karşı hayata geçirilen etnik temizleme hareketidir.

1988–1989 yıllarında Azerbaycan Türklerinin katliamı, bir merkezden

yönetildiği ve yapıldığı için bu seneler zarfında vuku bulan olayların aşamaları ve karakteri Ermenistan'ın tamamı için aynıdır. Her yerde ilk olarak Ermeni haydut çeteleri, polisin ve il başkanlarının kontrolü ve katılımı ile Azerilerin evlerini basmış ve çıkıp gitmesini talep etmiştir. Aynı dönem içinde Batı Azerbaycan'da (Ermenistan) çalışan Azerilere işyerlerine, onların çocuklarına ise okullarına girmelerine izin verilmemiş, dükkan ve pazarlarda Azerilere gıda vs. satılmamış, Azerilerin elektriği, telefonu, suyu, gazı kapatılmış, yaşam koşulları zor hale getirilmiştir. Bu gerçek manevi, psikolojik bir terör, sık sık fiziksel teröre de dönüşmüştür. Ermenistan Yüksek Sovyet'i Başkan Yardımcısı Hovhannes Bağdarasyan'ın başkanlığında yer adlarının değiştirilmesine başlanmıştır. Örneğin 1991'de Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın emrine uygun olarak 90 Türk köyüne Ermeni isimleri verilmiştir. Ermenistan'dan Türk izinin silinmesine son 20 yılda daha da hız verilmiştir. Bu süreç içerisinde Ermeniler Batı Azerbaycan'dan Azerbaycanlıların izini kaybetmek üzere buradaki mezarlıkları, tarihi kültür varlıklarını, dini ibadet yerlerini, okul, hastane ve diğer binaları yerle bir etmişlerdir. Sadece 1988'den sonra Ermenistan'da (Batı Azerbaycan'da) Ermeniler Azerbaycanlılara mahsus 2000'den fazla mezarlığı yıkmıştır. Bugün Ermenistan tek uluslu, monoetnik devlete dönüştürülmüştür.

EK 1: 1948-1953 yıllarında Ermenistan SSC'deki Tarihi Topraklarından Göç Ettirilen Azerbaycan Türklerine Verilen Tehcir Belgesi

Kaynakça / References

- Arzumanlı, V. ve Mustafa N. (1988). *Tarihin Kara Sahifeleri (Depotasiya, Soykırım, Kaçkınlık)*, Bakü.
- Aslan, Y. (Nisan 1994). Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi, *Türk Kültürü*, XXXII/372.
- Beydilli, K. (1988). *1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Belgeler*, Sayı 17.
- Cabbarlı, H. (Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002) Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4.
- Gorgodyan, Z. (1932). *1831-1931 Yılları Arasında Sovyet Ermenistan'ın Ahalisi*, Erivan. (Ermenice).
- Koçar M. (1988). *Ermeni Sorunu ve Ermeni-Türk Toplumsal-Politik İlişkileri*, Erivan.
- Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom*. (1836). IV. Cilt, St Petersburg.
- Pirumov, S. G. (Pirumyan), (1934). *Dışarıdaki Taşnaklar*, Doğu Araştırmaları Bilimsel Birliği Yayını, Tiflis.
- Sov. BKP Nezdinde Markisizm Leninizm Enstüsünün Merkezi Parti Arşivi, F - 461 P-1, D- 4525 L. 1.
- Şaumyan, S. (1978). *Seçkin Eserleri*, II Cilt, Bakü.